

NIETS IS WAT HET LIJKT

Openingsrede Balie Gent

27 oktober 2023

Anne Marie De Clerck

I. Stereotyperingen kosten mensenlevens

1.

Ik ben 19, ik ben een student rechten en zoek een kot in Gent. Via een advertentie heb ik een mooi kot op het oog in één van de zijstraten van de Vrijdagsmarkt. Ik bel en maak een afspraak. Geen enkel probleem voor dit meisje met de Vlaams klinkende naam. De dag van de afspraak trek ik samen met mijn zus naar het kot. Voor het gebouw staat een vrouw op ons te wachten. Ik spreek haar aan en zeg haar dat ik het ben die het kot komt bezichtigen. Plots zie ik de schrik in haar blik. Ze stamelt dat ze met niemand een afspraak heeft. Een klein ogenblik hoop ik nog dat er misschien een misverstand is, ik probeer nog eens. Maar dan komt het kordate antwoord: er is hier geen kot te huur. Ik sta perplex. Ik kan geen woord uitbrengen.

Ik ben 25 en ik ben aan het shoppen. Wanneer ik de winkel wil buitenlopen gaat het alarm af. De eigenares roept luid dat ik onmiddellijk moet stilstaan. Alle hoofden in de winkel draaien zich naar mij om. De eigenares blaft me toe en eist dat ik haar mijn handtas overhandig. Terwijl ik dit doe, wandelt het drietal andere vrouwen dat samen met mij aan de uitgang staat rustig naar buiten. Mijn handtas wordt op de toonbank open gekieperd. Er wordt niets gevonden in mijn tas.

Ik ben 33 en tussen twee rechtbankbezoeken door lunch ik in een kleine drukke bistro op de markt in Dendermonde. De vriendelijke serveerster zet een kom soep op tafel en lijkt weg te stappen. Plots voel ik handen en vingers door mijn haar wroeten. Ik schrik en kijk op vol verbazing. De serveerster van zonet staat over mijn hoofd gebogen. Ze zegt me dat ze altijd al willen voelen heeft aan een kroezelkop. Ik kan geen woord uitbrengen en glimlach dan maar flauw. Want ze bedoelt het niet kwaad. Ik voel me opnieuw dat vreemde kind bij wie volwassenen ongevraagd in haar haar kwamen voelen.

2.

Denk niet dat racisme zich altijd voordoet onder de vorm van grootse gebeurtenissen. Heel vaak is er de kleine vernedering op school, op straat, in de bus, in een winkel. Een toevallige voorbijganger die je plots uitscheldt. De club waar je niet binnen mag om zeer vage redenen. Een foute blik van een winkelbediende. Of dat altijd slecht bedoeld is, maakt niets uit. Als iemand op je voet trapt, doet dat simpelweg pijn. Woorden, blikken, ze hakken in op mensen. Racisme en discriminatie, dat zijn heel vaak vormen van micro-agressie, die onzichtbaar zijn, soms verpakt in een grap, niet zwart op wit te bewijzen, maar wel aanwezig en voelbaar voor wie erdoor getroffen wordt. Kleine vernederingen die zich opstapelen en die zich installeren in je identiteit van anders zijn.

3.

Stereotyperingen kunnen kwetsen. Maar wist u dat het ook wel eens veel verder gaat dan enkel krassen in iemands ziel?

Wist u dat uit onderzoek blijkt dat zwarte Amerikaanse vrouwen drie tot vier keer meer kans hebben om te overlijden in het kraambed, ongeacht opleiding, inkomen of andere sociaaleconomische factoren? Een hoogopgeleide zwarte vrouw heeft nog steeds meer kans om in het kraambed te overlijden dan de laagopgeleide witte vrouw. U kan zeggen dat is Amerika. Maar cijfers in bijvoorbeeld Nederland vertellen hetzelfde verhaal: vrouwen van allochtone origine hebben binnen een schitterend werkende geboortezorg tot drie keer meer kans om te overlijden in het kraambed. De gezondheidszorg is niet vrij van discriminatie. Diagnoses bij mensen van een andere kleur worden vaker fout of te laat gesteld omdat de medische opleiding niet vertrouwd is met diversiteit. Pijnklachten worden geminimaliseerd omdat het stereotype beeld leeft dat zuiderse mensen hun pijn overdrijven.

4.

Niets is wat het lijkt. Ik ben hier niet gekomen om als advocaat te spreken over de gezondheidszorg. Maar het is een statistische waarheid: stereotyperingen kosten mensenlevens.

Dit zijn harde cijfers in de wereld van de zorg, waar zorgverleners niet 's morgens opstaan met de gedachte: "We gaan vandaag eens lekker gaan discrimineren." En toch sluipt het monster van discriminatie stil binnen in de gezondheidszorg. Uitgerekend in die sector waar beroepsbeoefenaars ten dienste willen staan van de ander, zeggen de harde cijfers ons dat discriminatie op institutioneel niveau bestaat. Dit zijn onbewuste processen die onzichtbaar doorwerken in de maatschappelijke systemen en die als resultaat hebben dat kansenongelijkheid bestaat en versterkt wordt.

Gelooft u dan werkelijk dat het instituut justitie bespaard blijft van racisme, discriminatie en ongelijkheid?

II. Reuzegomwoede

5.

2023 kan voor Justitie niet anders dan gedefinieerd worden als het jaar van de Reuzegomwoede. Dit reikt v r voorbij de emotie heen voor de dramatische en gruwelijke dood van de zwarte student Sanda Dia. 2023 is het jaar waarin Justitie wakker moet worden over kansenongelijkheid die binnen haar eigen rangen bestaat als een sluipend gif.

De maatschappelijke verontwaardiging over klassenjustitie mag dus vooral niet wegdeemsteren. Ze mag niet ten prooi vallen aan die terugkerende cycli van verontwaardiging gevolgd door vergetelheid. De storm mag niet gaan liggen.

Justitie heeft minstens de plicht om zich die verontwaardiging ten volle eigen te maken en er dringend mee aan de slag te gaan. Justitie bestaat immers enkel bij gratie van de rechtzoekende. Macht is onlosmakelijk verbonden aan legitimiteit. Het volk heeft zijn recht op eigenrichting opgegeven en heeft dat rechtspreken toevertrouwd aan een statelijke instelling. Het volk zal die macht enkel handhaven en zich enkel onderwerpen aan die statelijke instelling, als ze vertrouwen heeft in de kwaliteit van die instelling. Wanneer Justitie dan niet kan voorzien in de behoefte van toegankelijk recht voor iedereen, ondergraaft ze haar eigen bestaansreden.

Vooralsnog zie ik alleen maar een brede ontkenning van de ervaring van minderheidsgroepen. In plaats van zich de vraag te stellen of de Reuzegomwoede terecht is, moet justitie op de eerste plaats zelf het hoogst gealarmeerd zijn wanneer bepaalde groepen claimen dat de rechtspraak niet voor iedereen gelijk is. Méér zelfs, een mea culpa is op zijn plaats want de woede toont hoe hard justitie faalt.

6.

Laat me twee zaken onderscheiden.

Het arrest over de dood van Sanda Dia is een schoolvoorbeeld van hoe straf justitie kan functioneren. Midden in de barbarij van de gebeurtenissen wordt op een beschaafde wijze recht gesproken.

Het arrest is weliswaar niet vrij van juridische kritieken. Er wordt in het voordeel van de beklaagden een zeer strikte interpretatie gehanteerd van het misdrijf van het opzettelijk toedienen van schadelijke stoffen met de dood tot gevolg. Voor dit misdrijf waren door het Openbaar Ministerie de zwaarste straffen gevorderd van 18 maanden tot 50 maanden gevangenisstraf. De vrijspraak volgt uit de vaststelling door het Hof dat de beklaagden geen kennis hadden van het schadelijk karakter van het overmatig toedienen van visolie. Nochtans is het een misdrijf waarbij de dood onopzettelijk wordt veroorzaakt. Voor het kenniselement volstaat het dat je weet dat je een stof toedient die schadelijk kan zijn. Hier daarentegen heeft het Hof van Beroep vereist dat de beklaagden ook zouden weten wat de gevolgen zijn van het toedienen van een overmatige hoeveelheid visolie. Die drempel van kennis werd niet gehaald voor een schuldigverklaring. Het is een groot juridisch spagaat dat het Hof van Beroep heeft gemaakt.

Maar het Hof heeft wel gewikt en gewogen, met een grondige dossierkennis en na het ruim aanhoren van alle partijen op de zitting. Er worden intelligente straffen uitgesproken die - mogen we hopen - de daders actief zullen confronteren met de gevolgen van hun daden. Geen van die partijen tekende cassatieberoep aan. Het arrest is een modelarrest.

7.

En desondanks benoem ik dit modelarrest tegelijk als een schoolvoorbeeld van klassenjustitie, omdat we uit de praktijk te goed weten dat deze modelrechtspraak niet voor iedereen is weggelegd. De vraag is niet of de juiste straffen werden toebedeeld in het arrest van het Hof van Beroep te Antwerpen. Met die focus bloedt het debat dood. De juiste vraag is waarom bepaalde daders een veel strengere aanpak krijgen.

Diezelfde dag van het Reuzegomarrrest, ontving ik een vonnis van de correctionele rechtbank van Antwerpen waarin een jongeman van 25 jaar, vader van drie kinderen, een gevangenisstraf kreeg opgelegd, voor het plegen van één valsheid, met geen enkele vorm van agressie, met een onmiddellijke en volledige bekentenis tijdens het politieverhoor. De man is van Pakistaanse origine en heeft ondanks de vele taalcursussen veel moeite met het leren van het Nederlands. De werkstraf wordt hem geweigerd omwille van het taalprobleem. Waar het om draait, is dat er onmiddellijk een belangrijke deur wordt gesloten voor een bepaalde categorie van mensen. Omdat je geen Nederlands spreekt zal de gevangenisstraf een meer gepaste straf zijn dan de werkstraf. De jonge kerel met een precair professioneel leven die veel meer belang heeft bij het behouden van zijn blanco strafblad krijgt niet dezelfde kans als de jonge kerel die uit een gouden wieg komt en die zijn gouden toekomst dreigt te verliezen.

8.

Het is evident dat in de tekst zelf van het arrest van het Hof van Beroep van Antwerpen geen spoor van klassenjustitie terug te vinden is. Discriminatie is bij wet verboden.

Maar we vergeten dat klassenjustitie een onzichtbaar en onbewust fenomeen is. Het is een fenomeen dat niet op individueel niveau maar wel op institutioneel niveau doorwerkt. De inwerkende processen zitten verborgen. Maar de resultaten van ongelijkheid zijn wel reëel. Er zijn onmiskenbaar factoren die ervoor zorgen dat wie behoort tot een zwakkere sociale klasse bij het doorlopen van een justitieel traject op een andere eindhalte uitkomt dan wie behoort tot de sterke sociale klasse. Deze ongemakkelijke waarheid moet eerst luid benoemd en erkend worden wil ze enige kans maken om met succes bestreden te worden.

9.

Het arrest Sanda Dia is daarenboven een toonbeeld van klassenjustitie omdat justitie in reactie op de maatschappelijke verontwaardiging zich in haar bubbel terugtrok. In plaats van oprecht te luisteren naar de herkomst van de verontwaardiging, kwam er een defensieve houding en kwam er een behoefte om het volk eens te gaan uitleggen hoe schitterend justitie wel functioneert.

Hoog vanuit de ivoren toren werd het plebs toegeroepen dat wie het arrest niet gelezen heeft, zich geen mening kan vormen.

De Kamercommissie Justitie wenste voldoende en gedegen onderzoek om het maatschappelijk debat te kunnen voeren en vond dat de Hoge Raad voor de Justitie en het Nationaal Instituut voor Criminalistiek en Criminologie daarin een rol kon spelen. In plaats van die kans te grijpen en een expliciete boodschap van erkenning uit te sturen, besliste de Hoge Raad voor de Justitie dat er geen bijzonder onderzoek komt in de zaak Sanda Dia. De Hoge Raad zegt dat ze uiteraard niet blind is voor de *emoties* die het arrest in de samenleving heeft losgemaakt en vindt het positief dat het maatschappelijk debat wordt gevoerd. De straffen zijn uitgesproken in overeenstemming met de wet, geen van de betrokken partijen tekende cassatieberoep aan, de wetten worden gemaakt in het Parlement. Het persbericht roept op tot respect voor de scheiding der machten. Impliciet zegt dit persbericht mij: het is een maatschappelijk probleem, een emotie, en de rechters hebben hun werk in alle onafhankelijkheid geleverd.

Elders waren er zelfs stemmen die de kritieken neersabelden als een gevaar voor de rechtsstaat. “De slogans van klassenjustitie en racisme zijn in deze toxische socialemediatijden snel geformuleerd door boze mensen, politici en opiniemakers”, zo zegt men dat.

10.

Welnu, vandaag ben ik één van die boze mensen. Maar wel één van die boze mensen die net een fervente voorvechter is van de rechtsstaat. Het is precies uit liefde voor die rechtsstaat dat ik me verplicht zie om vandaag te spreken.

De Reuzegomwoede toont hoe diep de kloof is die gaapt tussen de maatschappelijke behoeften en de werking van justitie. Het is zelfs intriest dat we het arrest van het Hof van Beroep van Antwerpen van 26 mei 2023 nodig hebben om te herinneren aan één van de kerntaken van Justitie. Niet voor niets wordt Vrouwe Justitia afgebeeld met die typerende blinddoek die haar definieert in haar opdracht. Die blinddoek kreeg ze aangetrokken om te oordelen zonder aanschijn des persoons. Ze wordt opzettelijk verblind, op een positieve manier, om zich te kwijten aan haar kerntaak: toegankelijk recht voor iedereen. Vandaag lijkt Vrouwe Justitia niet langer geblinddoekt te zijn maar blijkt ze daadwerkelijk blind geworden te zijn, op een negatieve manier. Talrijk zijn de symptomen die wijzen op een vertroebeld zicht met als resultaat het omgekeerde van toegankelijk recht voor iedereen, namelijk klassenjustitie.

III. Wat is klassenjustitie?

11.

Maar wat is dat dan klassenjustitie?

Wat is discriminatie?

Wat is gelijkheid?

Een heldere afbakening van de begrippen helpt ons vooruit.

De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens waarborgt dat alle mensen vrij en gelijk in waardigheid en rechten zijn geboren. Eenieder heeft aanspraak op alle rechten en vrijheden, zonder enig onderscheid van welke aard ook, zoals ras, kleur, geslacht, eigendom, geboorte of andere status of maatschappelijke afkomst.

Een identiek beginsel is verankerd in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens: het genot van rechten en vrijheden is verzekerd aan eenieder, zonder enig onderscheid van welke aard ook, zoals ras, kleur, afkomst, eigendom, geboorte, of andere status.

Artikel 10 van de Grondwet garandeert de gelijkheid van alle Belgen voor de Wet. Artikel 11 bepaalt dat het genot van de rechten en vrijheden aan alle Belgen moet verzekerd worden zonder discriminatie.

Klassenjustitie is aldus verboden bij verdrag en bij wet.

12.

Het verbod op discriminatie is een negatieve verplichting, een verbod op het maken van een onderscheid van gelijke situaties. Maar het is complexer dan dit. Non-discriminatie impliceert soms onvermijdelijk een positief handelen. Daadwerkelijke gelijkheid vereist ook de ongelijke behandeling van ongelijke situaties.

13.

Dit brengt me bij de kernvraag wat klassenjustitie is. Het cruciaal element bij klassenjustitie is de illegiteit. Niet alle vormen van selectiviteit zijn per definitie als klassenjustitie te beschouwen, alleen die vormen van selectiviteit die onterecht en verkeerd zijn. Maatwerk en selectiviteit kan immers in bepaalde situaties net wél gewenst zijn, precies om bij de uitkomst die gelijkheid te realiseren. Het neutraal toepassen van principes en processen terwijl de situatie verschillend is, kan een ongelijkheid opleveren als uitkomst, waardoor bijvoorbeeld mensen met een andere etnisch-culturele achtergrond (ondanks de neutrale toepassing) zwaarder worden gestraft. In de kern gaat het bij klassenjustitie dan ook om een ongewenste ongelijke behandeling.

In 2021 verscheen het rapport van een verkennend kwalitatief onderzoek naar Klassenjustitie in de Nederlandse strafrechtketen. De aanleiding van dat onderzoek was een transactie van 775 miljoen euro die het Openbaar Ministerie in 2018 sloot met ING over het faciliteren van witwassen van crimineel geld. Leden van de Kamer stelden zich de vraag of vermogende potentiële justitiabelen de dans ontspringen waar minder vermogende verdachten wel worden vervolgd. In dat onderzoek wordt het begrip klassenjustitie afgebakend. Ik onderschrijf de gegeven definitie die toelaat een breed blikveld te hanteren om daardoor klassenjustitie te kunnen opmerken.

Volgt u even mee, elk woord is van tel: “Klassenjustitie is selectieve rechtspleging die iemand illegitiem benadeelt wanneer die persoon niet tot de heersende klasse behoort en illegitiem bevoordeelt wanneer die persoon wel tot de heersende klasse behoort. Deze vormen van benadeling of bevoordeling kunnen illegitiem zijn op grond van het recht en/of door burgers als illegitiem worden ervaren. Vormen van bevoordelende en benadelende klassenjustitie kunnen zowel op directe als indirecte en zowel op bewuste als onbewuste wijze tot stand komen en kunnen systematisch of incidenteel van aard zijn.”

14.

Het onderscheid gebeurt op basis van het al dan niet behoren tot de heersende klasse. Bij de term klasse moeten we een beeld hanteren dat overeenstemt met de werkelijkheid vandaag. Het gaat niet alleen om het sociaaleconomische aspect van klasse. Uit sociologisch onderzoek blijkt dat bijvoorbeeld ook ‘etniciteit’, ‘afkomst’, ‘migratieachtergrond’, ‘opleidingsniveau’ een rol kan spelen bij maatschappelijke ongelijkheid. Deze achterstellingsfactoren komen vaak samen voor, versterken elkaar en zorgen voor een grotere maatschappelijke kwetsbaarheid. Met andere woorden, de realiteit is dat de niet-dominante klasse die benadeeld wordt als we spreken over klassenjustitie, vaak mensen zijn met een niet-westerse afkomst. De arbeider van nu heeft vaak een kleur. Om het in de woorden van de socioloog Stuart Hall te zeggen: “Race is

the modality in which class appears.”, waarmee hij bedoelde dat rassendiscriminatie nauw verweven is met sociale ongelijkheid.

IV. Fragiliteit

15.

Na de publicatie van het kwalitatief onderzoek in Nederland in 2021 dat bevestigde dat klassenjustitie voorkomt, zij het op onbewust niveau, wilde men overgaan tot een kwantitatief onderzoek om klassenjustitie als algemeen verschijnsel te meten. De haalbaarheidsstudie concludeerde dat zo'n kwantitatief onderzoek onmogelijk is. Dit komt door de grote diversiteit aan sociaaleconomische kenmerken van justitiabelen, delicten en mogelijke beslissingen in de strafrechterketen. Hierdoor wordt een onderzoek naar klassenjustitie in de strafrechterketen een zeer omvangrijk en kostelijk project. Dit is in Nederland, waar de toegang tot rechtspraak veel transparanter is dan in België.

Wanneer we met statistieken bewijzen eisen van het bestaan van klassenjustitie, zal het debat dichtslibben. Het is daarom essentieel om het begrip breed te zien. Cruciaal is dat in het debat erkend wordt dat klassenjustitie ook draait om de perceptie: de vraag of de rechtspleging door burgers illegitiem wordt ervaren.

Het gehanteerde blikveld moet dus breed zijn, wil men in staat zijn om klassenjustitie op te merken. Het is niet omdat u ervan overtuigd bent dat u zelf iedereen gelijk behandelt, dat het probleem niet bestaat. Het gevaar van *fragiliteit* loert dus om de hoek.

Denk aan de zeven vinkjes van Joris Luyendijk. Er bestaat een kleine groep die niet weet hoe kansenongelijkheid aanvoelt. Dit zijn de zeven vinkjes en net zij bepalen voor de rest van het land hoe we over kansenongelijkheid praten en of we er ooit echt iets aan gaan doen. Maar als je nooit uitsluiting of discriminatie hebt ervaren op basis van sociale klasse, cultuur, huidskleur, seksuele identiteit of opleiding, dan drukt dat een stempel op je persoonlijkheid en op je mensbeeld. Jouw bril is niet de bril van de ander.

Hetzelfde met witte kwetsbaarheid. Dit is een begrip dat geïntroduceerd werd door schrijfster en academicus Robin DiAngelo. Het beschrijft het ongemak en de weerstand waarmee u hier zit om te moeten luisteren naar een vrouw van kleur die discriminatie binnen justitie aan de kaak stelt, een betoog dat sommigen misschien als woke willen neerzetten. U bent van oordeel dat u zelf iedereen gelijk behandelt, dat u niet racistisch bent en dat er dus geen probleem is. Witte kwetsbaarheid is het ongemak of de weerstand van een wit persoon wanneer die geconfronteerd wordt met informatie over raciale ongelijkheid en onrechtvaardigheid. Sterker nog, u staat kleurenblind in het leven, dus waar is in godsnaam het probleem? U voelt zich zelfs een tikkeltje beledigd dat ik hier met verwijten kom aandraven.

Ik herinner me die keer dat ik ontzettend veel protest kreeg van een vrijgevochten witte vrouw aan wie ik probeerde uit te leggen dat het woord neger dat ze gebruikte, bij mij heel kwetsend binnenkwam. Haar beste vriendin was een neger, zei ze mij en die vriendin maakte geen

probleem van dat woord, dus wat kwam ik toch klagen? Neem ook als voorbeeld de zwartepietendiscussie. Voor vele mensen geldt dat er geen probleem is want zij behandelen iedereen als gelijk en het gaat om een kinderfeest. Maar daar ligt de knoop niet. Je moet het bekijken vanuit het oogpunt van diegene die zich wel beledigd voelt omdat die, anders dan jijzelf, wel de ervaring heeft van gediscrimineerd te worden.

We geraken enkel vooruit als er een bewustwording is van de privileges en als men verantwoordelijkheid neemt. Het gaat niet om het probleem van de ander. Je mag de ander ook niet dwingen om vooraleer hij gehoord kan worden eerst zijn ervaring zwart op wit te gaan bewijzen met cijfers en statistieken. Die ervaring van de ander is reëel.

V. Cijfers

16.

Het perspectief hanteren van wie getroffen wordt, betekent niet dat klassenjustitie een louter subjectieve perceptie is die bestaat in de verbeelding van wie zegt erdoor getroffen te worden. Als u werkelijk cijfers eist, dan zijn die beschikbaar. Al jarenlang buigen criminologische wetenschappers zich over het onderzoek naar kansenongelijkheid binnen de strafrechtsbedeling. Het probleem van klassenjustitie verdient in de toekomst nog meer onderzoek, maar het is wel degelijk al onderzocht én aangetoond in België. Die cijfers zijn ontluisterend én alarmerend.

17.

Klassenverschillen in vertrouwen in het rechtssysteem

Twee sociologen die als wetenschappelijk medewerker verbonden zijn aan de VUB, Maarten Hermans en Elias Kruithof, voerden een analyse uit van de laatste cijfers die blijken uit de EU-brede Eurobarometer bevragingen die peilen naar het vertrouwen van de Belgen in het rechtssysteem. Daaruit blijken grote klassenverschillen.

Bij de respondenten die zichzelf tot de hogere klasse of de hogere middenklasse rekenen, is 73 procent geneigd vertrouwen te hebben. Daartegenover staat dat slechts 42 procent van de arbeidersklasse vertrouwen in het rechtssysteem uitdrukt. Een verschil van maar liefst 31 procentpunten. Deze klassenverschillen in vertrouwen in het rechtssysteem zijn niet alleen verontrustend groot, ze zijn ook verdrievoudigd de laatste zeven jaar. Dit verschil in sociale klassen noemen de sociologen een enorm alarmsignaal.

Deze waarheid zien en erkennen is de eerste stap in de aanpak van klassenjustitie. Deze cijfers verklaren wellicht ook waarom het probleem van klassenjustitie vaak onderschat wordt. We leven in sociale bubbels. Diegenen die gewicht hebben in het debat, bevinden zich veelal in de sociale klasse waar de meerderheid vertrouwen heeft in justitie.

18.

Gevangenispopulatie

Alzeker in het licht van de cijfers over onze gevangenen, is het onmogelijk om nog de ogen te sluiten voor klassenjustitie. De staart van de strafrechtketen vertelt ons een verpletterende waarheid.

Er is vooreerst de groei van de overbevolking. Het doctoraatsonderzoek van criminologe Charlotte Vanneste toonde eerder al aan dat niet het stijgend aantal misdrijven ervoor zorgt dat de gevangenen overal vol geraken. Integendeel gaat de bezetting van de gevangenen samen met de sociaaleconomische evolutie. Met andere woorden, de vaststelling is dat men niet zomaar naar criminaliteitscijfers mag kijken om te weten hoeveel mensen er uiteindelijk in de gevangenis zullen belanden, maar wel naar de sociaaleconomische toestand.

Ten tweede is er de vaststelling dat er in die overbevolkte gevangenen bepaalde bevolkingsgroepen oververtegenwoordigd zijn, zonder dat uit cijfers zou blijken dat die oververtegenwoordigde bevolkingsgroepen meer criminaliteit plegen dan andere.

Volgens de laatste cijfers van het Nationaal Instituut voor de Statistiek bestaat de bevolking in België voor 13,4 % uit niet-Belgen. De cijfers van de gevangenispopulatie tonen totaal andere verhoudingen. De laatste gepubliceerde jaarcijfers dateren van 2020 en tonen dat 57 % van de gedetineerden de Belgische nationaliteit hebben. Met andere woorden: in vergelijking met hun aanwezigheid in de samenleving, zijn vreemdelingen zwaar vertegenwoordigd in de gevangenis. Onder die vreemdelingen vormen Marokkaanse gevangenen de grootste groep (8 %). Criminologisch onderzoek toont evenwel aan dat dit niet betekent dat vreemdelingen criminelere zijn dan Belgen. Gevangencijfers mogen niet gelijkgesteld worden met criminaliteitscijfers.

Er zijn met andere woorden mechanismen doorheen de strafrechtketen die systematisch ten nadele werken van bepaalde bevolkingsgroepen en die als resultaat hebben dat op het einde van het justitieel traject een duidelijk herkenbare en gemarginaliseerde groep van mensen in de gevangenis belandt. Deze bevolkingsgroepen worden gekenmerkt door maatschappelijke kwetsbaarheid, wat vaak samengaat met een vreemde afkomst.

Dat subtiel samenspel van factoren doorheen het traject van de strafrechtketen, is geen inbeelding, maar blijkt uit statistisch onderzoek.

19.

Aanhoudingen en gevangenisstraffen

Een onderzoek van Vercaigne, Walgrave, Mistiaen en Kesteloot naar de aanhouding van jongeren door het parket in Brussel stelde vast dat jongeren van Marokkaanse afkomst systematisch meer aangehouden worden dan Belgische jongeren (onafhankelijk van de aard van de gepleegde feiten).

Walter De Pauw stelde een gelijkaardige verschillende behandeling vast bij de afhandeling van drugsmisdrijven bij volwassen daders. Uit de statistische analyse van 20.000 drugsvonnissen in Brussel bleek dat mannen van Maghrebijnse afkomst vlugger en vaak langer in voorlopige hechtenis worden geplaatst dan Belgen, dat ze minder gemakkelijk vrij komen onder

voorwaarden en dat ze gemakkelijker een effectieve gevangenisstraf opgelegd krijgen. De Pauw brengt deze ongunstigere afhandeling in verband met een complex samenspel van socio-economische en culturele factoren. De magistraten gingen ervan uit dat die mannen door hun socio-economische situatie meer geneigd zouden zijn om drugsmisdriven te plegen om aan geld te geraken. Daarnaast dacht een aantal magistraten dat drugs aanvaard waren binnen de islamitische cultuur, waardoor er binnen die gemeenschap meer neiging was om drugsmisdriven te plegen. Het gaat om stereotypering en marginalisering, zonder dat je die magistraten van opzettelijk racisme kan betichten.

Er is ook recenter onderzoek uit 2021 door professor Samantha Bielen van de Universiteit Hasselt. Zij onderzocht de kans op een veroordeling bij de rechtbank in Antwerpen door 2100 vonnissen onder de loep te nemen. Zij stelde vast dat mensen met een Islamitisch aandoende familienaam drie tot vijf procent meer kans hebben om veroordeeld te worden en een derde minder kans hebben op een vrijspraak. Ze kregen ook hogere straffen dan beklaagden met een autochtone naam.

20.

Prognosejustitie

Ondanks de ontluisterende cijfers blijft klassenjustitie een beladen term. Klassenjustitie klinkt (terecht) vies, als een scheldwoord, alsof magistraten de bedoeling hebben om mensen van een lagere klasse opzettelijk te discrimineren. Liever nemen bepaalde criminologen de term 'prognosejustitie' in de mond.

Volgens de professoren Kristel Beyens en Sonja Snacken is prognosejustitie gebaseerd op het inschatten van risico's. Justitiële actoren gaan er dikwijls van uit dat de kans op recidive hoger is bij personen die zich in een socio-economisch marginale positie bevinden en gaan daarom strenger optreden of meer naar vrijheidsberoving grijpen ter bescherming van de maatschappij. Maar het resultaat is wel dat mensen van een lagere sociale klasse of een andere etnische achtergrond volgens deze studies benadeeld worden.

De zachte term van prognosejustitie mag dan wetenschappelijker nauwkeuriger zijn, maar ze doet naar mijn mening onvoldoende recht aan de realiteit van de kansenongelijkheid. De term wiegt ons in slaap. Je hoeft geen doelbewuste processen te bewijzen om te kunnen spreken van klassenjustitie.

VI. Oorzaken

21.

We moeten uit de cijfers concluderen dat de rechtspraak niet voor iedereen gelijk is. Maar het zou fout zijn om in één richting te wijzen naar de individuele rechter, alsof alles zich pas afspeelt op het ogenblik van de berechting. Bepaalde bevolkingsgroepen verschijnen zelfs amper of nooit voor de strafrechter, zonder dat dit betekent dat ze minder criminaliteit plegen. Als we dus ons zicht beperken tot de fase van de berechting alleen, komen we bedrogen uit. De impact van de

sociale klasse op de strafrechtbedeling grijpt al in vanaf de kiem van de strafprocedure. Klassenjustitie vloeit voort uit een stapeleffect. De (etnische) ongelijkheid die op het eind van de strafrechtketen optreedt, is een optelsom van selectiviteit in eerdere beslissingsfasen. Het zijn onbewuste processen van benadeling door alle schakels van de strafrechtketen heen die een rol spelen.

22.

De opsporing

De voorfase van de strafrechtketen zal al een belangrijke eerste impact hebben op de selectiviteit. Wie wordt om drie uur 's nachts op straat om zijn identiteitskaart gevraagd? Wie krijgt een verkeerscontrole? Hoe en in welke buurten wordt de politiecapaciteit ingezet?

Etnisch profileren is een realiteit in politiewerk.

Etnisch profileren is niet per definitie openlijk racisme. Uiteraard komt zuiver racisme in politiekringen voor. “Het dolfke in mij raakt weer flink nijdig”. Het is een citaat uit een geheime whatsapp-groep van Antwerpse agenten die meerdere jaren bestond en die in 2017 werd blootgelegd. Collega's met een migratieachtergrond werden omschreven als “mannen van de bruine plank.” Andere uitspraken waren: “Ik ga niet met die bruine apen op transfer”. 16 van deze politieagenten werden door de Antwerpse correctionele rechtbank op 3 mei 2023 veroordeeld wegens pesterijen op het werk. Voor racisme werden ze vrijgesproken. Het uiten van een mening, hoe bedenkelijk ook, blijft vrij tussen collega's, op horizontaal niveau, aldus het vonnis. De maatstaf voor strafbaarheid onder de antiracismewet werd niet gehaald. Dit vonnis illustreert hoe moeilijk racisme te bewijzen is. Deze zaak toont ons ook hoe welig racisme tiert binnen bepaalde politiekorpsen. Rotte appels zeggen natuurlijk niet alles over het volledige korps. Ik haal het voorbeeld aan als illustratie dat racisme en discriminatie binnen de politie geen inbeelding is. Deze waarheid verdient uitgesproken te worden.

Een racistische houding kan etnisch profileren bij het politiewerk in de hand werken. Maar het is belangrijk om voor ogen te houden dat etnisch profileren zich ook voordoet als een onbewust proces van discriminatie omdat men snel en efficiënt moet beslissen, waardoor vooroordelen vrij spel krijgen in het beslissingsproces.

Een aantal recente ophefmakende gebeurtenissen hebben de discussie rond etnische profilering hoog doen opblazen. Het best gekende voorbeeld is dat van de dood van George Floyd bij een politie-interventie in de Verenigde Staten, wat leidde tot de Black Lives Matter beweging. Dichter bij huis herinnert u zich de beelden van de rondvliegende parasols en de massale vechtpartij op het strand van Blankenberge in de zomer van 2020. In de dagen die volgden werden tientallen jongeren al in Brussel verhinderd om de trein naar de kust te nemen omdat volgens de politie hun profiel zou matchen met die van de amokmakers. Of denk aan de gecontesteerde identiteitscontroles voor de Brusselse jongeren die een duik wilden komen nemen in de Blaarmeersen.

Selectiviteit maakt een grote kans daar waar de discretionaire ruimte voor politiemensen groter is. Bij het uitoefenen van hun controlebevoegdheden zoals de identiteitscontrole, de fouillering en het doorzoeken van voertuigen, beschikken politieambtenaren over een persoonlijke beoordelings- en beslissingsruimte. De wettelijke omschrijving van de omstandigheden waarin deze bevoegdheden kunnen worden ingezet, zijn ruim en vaag: élk politieel motief kan worden ingeroepen. Dit zet de deur open voor een subjectieve en arbitraire toepassing. De individuele invullingsmogelijkheden en ruime wetsbepalingen kunnen in bepaalde situaties aanleiding geven tot misbruik, discriminatie en willekeur.

Uit recent etnografisch onderzoek aan de Vrije Universiteit Brussel door doctoraatsonderzoekster Inès Saudelli, blijkt dat politieambtenaren voor identiteitscontroles op zoek gaan naar ‘verdacht’ gedrag, wat snel kan verglijden naar ‘afwijkend’ gedrag. Dat ‘afwijkend’ of ‘anders’ zijn wordt doorgaans gebaseerd op stereotiepe ideeën, gevormd op basis van verschillende kenmerken, zoals leeftijd, gender, etniciteit en socio-economische status. Daardoor lopen bepaalde personen volgens dit wetenschappelijk onderzoek sneller dan anderen het risico om aan een controle onderworpen te worden.

Een negatieve ervaring met de politie blijft lang nazinderen. Dit tast het vertrouwen in de politie aan en veroorzaakt een kloof tussen politie en burger. Uit die kloof kan polarisering groeien. Er ontstaat wantrouwen en dit aan beide zijden, wat de problematiek alleen maar vergroot. Het is dan ook een aanbeveling uit dit onderzoek dat de identiteitscontroles neutraal en respectvol gebeuren, en dat er spontaan aan de mensen uitgelegd wordt waarom de controles worden uitgevoerd, wat voorlopig in de meerderheid van de gevallen niet gebeurt.

23.

Het strafonderzoek

Eenmaal in de greep van politie en justitie, zal wie de middelen heeft meer kans maken om minder gehavend uit dat strafonderzoek te komen. Om het boudweg te zeggen: de rijken spreken de taal van het gerecht.

Dit houdt verband met de manier waarop strafonderzoeken georganiseerd zijn, namelijk met weinig middelen, onder hoge tijdsdruk, met onderbemanning en met een grote werklust. Strafonderszoeken moeten zich hierdoor te vaak beperken tot louter het onderzoek of de feiten al dan niet gepleegd zijn. De vraag wie de persoon is van de verdachte en wat zijn motieven waren, valt doorgaans buiten de scope van het onderzoek. Men is het moe om te luisteren naar het persoonlijk verhaal van de verdachte. Er is geen tijd en er zijn geen middelen. Justitie moet sneller en straffer. We sluiten de oren voor het verhaal dat je leven bepaald wordt door waar je wieg staat. Het kortetermijndenken overheerst. Het oppoetsen van het blazoën.

Nochtans weten we goed genoeg dat een strafonderzoek finaal ook ertoe dient om de vonnisrechter informatie te verstrekken die hem toelaat een straf op maat van de dader te bepalen, eenmaal de feiten bewezen zouden zijn. Het is exact daar dat de sleutel naar de toekomst verborgen zit. Door het in kaart brengen van de persoon van de verdachte, ken je ook de factoren die een rol speelden bij het plegen van de feiten. Dit is geen moeilijke wiskunde. Pas

dan ben je in staat om te werken aan herstel, het bestrijden van recidive en het op lange termijn realiseren van maatschappelijke veiligheid.

Ook in het kader van de voorlopige hechtenis zou het strafonderzoek de inspanning moeten leveren om op ernstige wijze informatie over de persoon van de dader te verzamelen. Het is hallucinant hoe flinterdun de basis is op grond waarvan we rechters hun werk laten doen. Daar waar de informatie ontbreekt over de persoon van de dader, ontstaat het gevaar dat rechters terugvallen op stereotyperingen op basis van ras, geslacht, leeftijd en sociale klassen om de gevaarlijkheid van de dader in te schatten en het risico op recidive te beoordelen.

Binnen kwalitatieve justitie zou informatie over de persoon van de verdachte zo objectief mogelijk door het strafonderzoek moeten bijgebracht worden. Nu wordt deze opdracht exclusief in handen van de verdediging gelaten. Het is daar dat de verschillen tussen de sterke en zwakke sociale klassen verder worden uitvergroot.

De dagelijkse werkelijkheid is dat als je als advocaat om een maatschappelijk onderzoek vraagt, de onderzoeksrechter je standaard het antwoord zal geven dat dit informatie is die de verdediging zelf kan bijbrengen. Moraliteitsonderzoeken zijn hoogst zeldzaam. Aan psychologische en psychiatrische onderzoeken, als die al bevolen worden, kunnen de aangestelde deskundigen door hun beperkte vergoeding noodgedwongen slechts zeer korte tijd besteden. Er is geen sprake van langdurige observaties maar slechts van een korte momentopname. Dit vormt dan de basis voor een rapport dat de verdachte op blijvende wijze etiketteert en dat op beslissende wijze de rechterlijke beslissing beïnvloedt. Bij andere deskundigenonderzoeken zoals financiële onderzoeken is het door de kostprijs vaak onmogelijk voor de verdachte om zich te laten bijstaan door een eigen deskundige. Het eenzijdig woord van de gerechtsdeskundige wordt dan almachtig.

De oppervlakkigheid van het strafonderzoek maakt dat sterke tegenspraak het verschil zal maken als de verdediging de evenwichten wil proberen herstellen. Deskundige tegenspraak is evenwel een dure aangelegenheid en blijft vaak voorbehouden aan de vermogende verdachten.

Ooit complimenteerde een Procureur-generaal me op de zitting omdat ik prejudiciële vragen had geformuleerd in een pro deo dossier. Ik meld dit niet om bloemen naar mezelf te werpen. De waarheid is dat we het gewend zijn dat minvermogenden een ander soort verdediging krijgen.

Aan de zijde van slachtoffers zien we evenzeer dat wie die de taal van justitie niet kent minder kans maakt om zijn rechten te laten gelden. Een voorbeeld is de sepotbeslissing. Een brief waarin het Openbaar Ministerie aan een slachtoffer laat weten dat het dossier zonder gevolg werd geklasseerd, wekt bij een slachtoffer de indruk dat het definitief afgelopen is. Een slachtoffer moet zelf gaan uitzoeken dat er na een sepot nog zoiets bestaat als de mogelijkheid om zich te wenden tot een onderzoeksrechter. Slachtoffers zijn bovendien ook vaak onwetend over het eventueel bestaan van een verzekeringspolis die hen recht geeft op kosteloze rechtsbijstand. En dan moet te vaak nog het gevecht gevoerd worden met bepaalde verzekeringsmaatschappijen om de toepassing af te dwingen van het verzekeringscontract.

24.

Het magistratenkorps

Een andere oorzaak van klassenjustitie ligt in de persoon van wie recht spreekt.

Ik zie veel diversiteit op straat. Maar nog nooit pleitte ik in mijn twintigjarige loopbaan als advocaat voor een zwarte rechter.

Is dit niet merkwaardig? De democratisering van het onderwijs heeft duidelijk nog niet ervoor gezorgd dat justitie bevolkt wordt door alle lagen van de bevolking.

Als het magistratenkorps geen weerspiegeling vormt van de maatschappij, tast dit de legitimiteit en kwaliteit van justitie aan. De samenleving verandert en als de magistratuur niet mee evolueert is ze niet voldoende geëquipeerd om met kennis en ervaring uitspraken te doen.

Dit is problematisch, niet omdat kleur beter recht spreekt, wel omdat je als rechter verplicht bent je in te leven in de persoon over wie je recht spreekt, en dat is een aartsmoeilijke opdracht als je die wereld niet kent.

Opnieuw geldt hier dat als de kennis ontbreekt, stereotyperingen vrij spel krijgen.

De lijn mag worden doorgetrokken naar de juridische beroepen in hun geheel, die kampen met een gebrek aan diversiteit. Want vergis u niet, ook de advocatuur is niet representatief.

Opnieuw haal ik mijn mosterd bij de sociologen van de VUB Maarten Hermans en Elias Kruithof want hun vaststellingen en analyses openden mijn ogen. Zij stellen vast dat de sociale klasse van de ouders nog steeds een sterke voorspeller blijkt te zijn van de kans dat iemand een juridisch beroep, zoals rechter, advocaat of notaris bekleedt. Terwijl de hoge klasse of de hoge middenklasse 27 procent van de bevolking uitmaakt, is 62 procent van de mensen met een juridisch beroep geboren in die sociale klasse. Dat percentage ligt bovendien hoger dan bij gelijkaardige beroepsgroepen, zoals dokters (51 procent), ingenieurs (46 procent) en architecten (27 procent). Er zijn duidelijk grote klassenongelijkheden in de instroom naar dergelijke beroepen, wat leidt tot homogene sociale bubbels. Zo is de kans om een juridisch beroep te gaan uitoefenen acht keer groter voor iemand geboren in de hoge (midden)klasse dan de kansen van iemand geboren in de arbeidersklasse.

Deze sociale bubbels verklaren meteen ook waarom er geen sense of urgency is.

VII. Niets is wat het lijkt

25.

Dames en heren, Confraters,
Ik sluit af.

Niets is wat het lijkt.

Mijn rede is geen aanval op extreemrechts.

Het gaat niet over tegenstellingen. Het gaat niet over de goeden en de slechten.

Het gaat niet over de ander.

Mijn rede gaat over ons. Wij die niet meer in staat zijn om alledaags racisme te zien, wij die niet meer reageren op een banaal incident van discriminatie, wij die het ons eigen hebben gemaakt om met een bepaalde blik naar minderheden te kijken. Het is daar dat het grootste gevaar schuilt, als discriminatie binnengeslopen is in ons midden, onzichtbaar en ongrijpbaar. Wat ons zorgen moet baren, zijn niet de grote racistische slogans maar wel het discriminatoir discours dat subtiel in onze samenleving genormaliseerd is. Wanneer we zelf beginnen spreken in termen van 'bruin gespuis', 'Oost-Europese dievenbendes', 'de Nigeriaanse oplichters', enzovoorts, dan vergeten we dat we individuen stigmatiseren en marginaliseren. Onze blik is onmerkbaar veranderd en we beseffen het niet.

De huidige maatschappelijke context is een context van volle transitie naar een ander tijdperk. We leven met onzekerheden en instabiliteit. We hebben tal van grote uitdagingen, zoals de klimaatcrisis, de vluchtelingencrisis, de oorlogen, de terreur, de wereldwijde pandemie. De machtsverhoudingen in de wereld zijn aan het verschuiven. Er zijn technologische veranderingen in een razendsnel tempo en er is de artificiële intelligentie. Deze context van instabiliteit en het verlies van zekerheden, gaat onvermijdelijk gepaard met frustraties en angst. En daar waar angst en frustratie heerst, zal er altijd gezocht worden naar zondebokken. Die zondebok, dat is heel vaak 'de ander', 'de vreemdeling'. Deze maatschappelijke context sijpelt onstuitbaar door binnen de geledingen van justitie. Het is naïef te denken dat het instituut justitie hiervoor immuun zou zijn.

Ik ben de eerste supporter van het initiatief van de Gentse magistraten om na de verontwaardiging op het arrest Sanda Dia, op de scholen in gesprek te treden met jongeren. Dat justitie neerdaalt en onder de mensen komt, is prachtig en getuigt van daadkracht. Maar in een context waarbinnen discriminatie verworden is tot de vezels van onze samenleving, heb ik moeite om te geloven dat deze initiatieven daadwerkelijke verandering zullen teweegbrengen. Zie het als een promogesprek op school over de gezonde eigenschappen van broccoli terwijl die kinderen nog met lege brooddozen naar school komen.

Het vertrouwen herstellen begint met de erkenning van de ander in zijn ervaring en de erkenning van het eigen falen. Het is niet het volk dat moet veranderen, het is justitie die moet inzien dat ze zelf grandioos faalt ten aanzien van een kwetsbare bevolkingsgroep. De echte verandering zal niet van de ander komen. De echte verandering zal van binnenuit moeten gebeuren. Dit realiseren we door zelf verantwoordelijkheid te nemen en de problematiek niet te herleiden tot het probleem van de ander.

Het is mijn overtuiging dat het allereerste begin van deze verandering gemaakt wordt door bewustwording. Want die minimale bewustwording hebben we zelfs nog niet bereikt. In plaats van de verdedigingsmodus aan te nemen, moeten we de modus aannemen van oprecht

luisteren, erkennen en aan de slag gaan. Want als we bereid zijn om oprecht te luisteren, dan zullen we horen dat het protest tegen de uitspraak over de dood van Sanda Dia geen roep is om wraak maar een roep om gelijkheid. Vandaag is het te laat om nog de vraag te stellen of klassenjustitie bestaat. Wachten op nog meer cijfers en statistieken is een uitvlucht en een ontkenning van verantwoordelijkheid.

En uiteraard zal justitie nooit de maatschappelijke ongelijkheden wegnemen. Maar justitie heeft als verdomde plicht om die ongelijkheden niet nog meer te gaan versterken. Justitie is het oord waar burgers komen aankloppen als ze zich onheus behandeld voelen. En net daar moet het binnen justitie een oord zijn van gelijkheid. Bij uitstek voor de zwaksten heeft justitie de taak om het strafst uit de hoek te komen, in de zin van het meest kwalitatief. De manier waarop justitie met de zwaksten omgaat, is de lakmoesproef van justitie.

Er zijn twee bakens van licht. De Rule of Law moet ons ankerpunt zijn. Vandaag zien we dat mensenrechten verworden tot iets relatiefs. Onze regeringsleiders leggen openlijk arresten naast zich neer. Men permitteert zich dit uitgerekend in materies waar het gaat om de allerzwaksten, zoals de vreemdelingen en de geïnterneerden. Zoiets mogen we nooit aanvaarden. Het is bij uitstek voor die allerzwaksten net noodzakelijk om de rule of law in ere te herstellen. De rule of law is de houvast in tijden van onzekerheid.

Het tweede baken van licht dat bent u, de advocaat. Voor deze actor van justitie is een belangrijke taak weggelegd. Het is bovenal aan ons om elke dag opnieuw, onvermoeibaar de ogen te openen voor de andere kant van de schijnbare realiteit. Om telkens opnieuw eraan te herinneren dat niets is wat het lijkt. Dit is een alsmaar moeilijker opdracht, in tijden waarin overbevraagde rechters ons de pleittijd willen beperken. Hoe vaak horen we niet: "Meester, ik hoef dat niet te horen want ik weet het al, ik heb het al gelezen." Te begrijpen weliswaar, als die rechter op een ochtend 20 / 30 correctionele zaken op de rol heeft staan. Te begrijpen maar nooit te aanvaarden. Het is aan ons om dagelijks ervoor te ijveren dat men niet afgaat op de menselijke reflex van het eerste vooroordeel, het is aan ons om te eisen dat er dieper gegraven wordt, dat grotere inspanningen worden gedaan voor die allerzwaksten.

Mijn rede mag u opvatten als een pamflet tegen onverschilligheid. Net daar kan advocatuur het verschil maken. Het draait finaal om empathie. En dat is een dagelijkse bewuste keuze die gemaakt moet worden. Het gaat er om dat je bij een bepaalde zichtbare werkelijkheid er bewust voor kiest om niet af te gaan op je eerste oordeel maar dat je je bedenkt dat er mogelijk een andere realiteit is. Je moet je kunnen en willen verplaatsen in de ander. Bij uitstek wij als advocaten zijn daarin geoefend en het is onze dagelijkse opdracht om justitie een spiegel voor te houden.

LITERATUURLIJST

Rechtspraak

- Corr. Antwerpen 3 mei 2023, AC10-kamer, rolnummer 17A033200;
- Corr. Antwerpen 24 mei 2023, AC1-kamer, rolnummer 23A000753;
- Antwerpen 26 mei 2023, C- kamer, rolnummer 2022/CO/393

Boeken en bijdragen

- P. BEKAERT, *Klassenjustitie?*, Academische zitting Arbeidshof Gent 15 januari 2013;
- K. BEYENS, "Justitie met een kleurtje", *De orde van de dag* 2007, afl. 40, 21;
- K. BEYENS, S. SNACKEN en C. ELIAERTS, "Klassenjustitie in België onderzocht. Alle Belgen gelijk voor de wet?", *Juristenkrant* 2004, afl. 100, 2-3;
- J. DECOKER, "Hoe we met de zwaksten in de samenleving omgaan, is de lakmoesproef voor een goedwerkende justitie", interview door R. BOONE, *Juristenkrant* 2017, af. 349, 8-9;
- F. DESGUIN, "Er zitten boeren aan balie", interview door D. LEESTMANS, *Juristenkrant* 30 januari 2008, 19;
- David FOSTER WALLACE, *Dit is water. Enkele gedachten over meevoelend leven die werden uitgesproken bij een bijzondere gelegenheid*, Uitgeverij Koppernik bv, 2023;
- M. HERMANS en E. KRUIHOF, "Over 'klassenjustitie': Klasse-ongelijkheid in vertrouwen in het rechtssysteem (h)erkennen is de eerste stap", *Juristenkrant* 2023, afl. 472, 20;
- I. SAUDELLI, *Mag ik uw identiteitskaart zien? Een kwalitatief onderzoek naar identiteitscontroles uitgevoerd door de Belgische lokale politie*, doctoraal proefschrift VUB, 2021, 313 p., https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/002/972/504/RUG01-002972504_2021_0001_AC.pdf;
- M. SMETS, "Arrest Reuzegom toont functionele grenzen van de rechterlijke macht", *Juristenkrant* 2023, afl. 471, 1-2;
- P. TERSAGO, "Pertinente overwegingen in het debat rond ethnic profiling bij politionele identiteitcontroles", S. GUTWIRTH en P. DE HERT (eds.) *Strafrecht in dialoog*, Larcier Intersentia, 2023, 435;
- K. VAN DEN BOS e.a., *Klassenjustitie in de Nederlandse strafrechtketen. Een verkennend kwalitatief onderzoek*, Boom Juridisch, Den Haag, 2021;
- B. VAN HOFSTRAETEN, "Arme Vrouwe Justitia, eerst de blinddoek, vervolgens de grijze staar", Inaugurale rede Maastricht University, 2019, (p. 13);
- C. VANNESTE, *Les chiffres des prison de 1830 à 1995. Des mécanismes économiques à leur traduction pénale*, doctoraat criminologie, Thesis verdedigd aan de 'Ecole de criminologie de l'Université Catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve), uitgebreide en korte samenvatting van het proefschrift op <https://nicc.fgov.be/doctoraat-charlotte-vanneste>;
- L. WALGRAVE, "Allochtone Marokkaanse jongeren en criminaliteit", in M-C FLOBETS, J. VRIELINCK & J. BILLIET (eds.), *Multiculturalisme ontleed. Een staalkaart van onderzoek aan de K.U.Leuven* (pp. 329-348), Leuven, Universitaire Pers, 2006;

Internetbronnen en Pers

- “Geen bijzonder onderzoek naar zaak-Sanda Dia: ‘Hoge Raad voor de Justitie mag zich op geen enkele wijze uitspreken over inhoud van rechterlijke beslissing”, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/06/07/commissie-justitie-debat-sanda-dia-hoge-raad/>;
- “Ook onderzoek door Hoge Raad Voor de Justitie zal discussie in zaak-Sanda Dia niet beslechten”, https://www.standaard.be/cnt/dmf20230607_97584983
- Persbericht Hoge Raad voor de Justitie d.d. 15 juni 2023, <https://hrj.be/nl/nieuws/2023/de-scheiding-der-machten-geldt-ook-voor-de-hrj->
- PROF. MARC DE VOS, “De zelfdiscipline van de rechtsstaat”, <https://trends.knack.be/nieuws/macro-economie-beleid/de-zelfdiscipline-van-de-rechtsstaat/>; <https://www.itinera.team/nl/publicaties/opiniestukken/de-zelfdiscipline-van-de-rechtsstaat/>;
- <https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/structuur-van-de-bevolking/herkomst/>;
- https://justitie.belgium.be/sites/default/files/downloads/Jaarcijfers_EPI_2020.pdf;
- H. DEBEUCKELAERE, “Antwerpse agenten vrijgesproken van racisme, wel 16 beklaagden veroordeeld voor pesterijen”, De Standaard 3 mei 2023;
- S. ROMANS, “Reuzegom-proces: rechtspraak mag niet meedeinen op emotionele golven”, De Tijd 2 juni 2023;
- P. DE GROOTE, “Reuzegom-woede”, De Tijd 2 juni 2023;
- T. DAEMS, “Reuzegom en wij”, De Groene Amsterdammer 21 juni 2023;
- S. ÇANKAYA, “Klasse eerst? Of klasse alleen?”, De Groene Amsterdammer, 18 oktober 2023;
- Podcast Geen kleine man, Bonusinterview 4: “Racisme en andere vormen van discriminatie in de zorg - gesprek met Bahareh Goodarzi”, Spotify.